

DR. BAKÓ ENDRE

Tóth Árpád műbírálatai nagyváradi pályatársakról

Kultúra

A költői pályán 1908-ban, a *Nyugat* c. folyóiratban indult Tóth Árpád, de már a következő évben megkezdte „figyelő-stílusát”, hogy az ő kifejezését idézzem. Harmadik feladatként *A Holnap* c. antológia második kötetének bírálatát kapta. Felvetődhet a kérdés, Osvát ennyire tehetségesnek tartotta az ifjú kritikust vagy a *Nyugat*nak nem volt fontos *A Holnap*? Bizonyára mindkét megfontolás érvényesült abban, hogy rá esett a választás. A szerkesztő számára jó ajánlólevél volt a kezdő poéta kifinomult ízléséről árulkodó mívés költészet, másrészt a *Nyugat* vezetői nem örültek a váradi kezdeményezésnek, konkurenciát érzekeltek benne – alaptalanul. „Úgy érezték, hogy fölöslegesek a *Holnap* antológiái, csak megosztják az új irodalom erőit” – írja Kardos László.¹ De úgy gondolták, ezt deklarálja egy olyan tollforgató, aki nem tartozik a szerkesztőség belső köréhez. Kapott-e Tóth Árpád orientáló instrukciót? Nem valószínű, viszont alighanem ismerte a *Nyugat* szerkesztőinek véleményét. Bírálata, a fájdalomcsillapítónak szánt „injekciót” nem számítva, alapjában véve ezért is elutasító. „A *Holnap* több tagját nagyon szeretem, de a *Holnap*, mint társaság talán mégse olyan fontos és nagy dolog. Akik közöttük erősek, azokat más úton is észrevették és méltányolták volna, s az új magyar irodalmi nekilendülés talán ilyen társaság nélkül is elképzelhető.”²

Az volt az első impressziója, hogy az antológiában túl sok az irodalmi nippnek, azaz csecsebecsének nevezhető vers, ezek mögött nem látja a költőt. Majd sorra veszi a szereplőket. Adyt és Babits Mihályt elsőrangú poétának minősíti, itteni verseikben is lát újdonságot: Adyban a szociális érzék, Babitsban a lírai véna erősödését. Méltatja Balázs Béla költeményeit is, mert a filozófia nem nyomja el bennük a lírát. Ismeri és elismeri Juhász Gyula költői értékeit, az antológiabeli „poénos és téma-megverselő” darabjai is kiváló dolgok, de nem érnek fel azokhoz a mély rezignációjú, finom lírai

BAKÓ ENDRE (1938, Derecske) újságíró, irodalomtörténész. A KLTE magyar-történelem szakán szerzett oklevelet. Tanított, majd kulturális újságíró lett, tanulmányok, kritikák szerzője, kiadóalapító, a rendszerváltás után pedig a Hajdú-Bihari Napló főszerkesztője. A debreceni és a bihari irodalom specialistájaként tartják számon, e tárgyban több kötetrel jelentkezett. Legutóbbi könyve: Irodalmi örvárosok – Írások és írók Debrecentől Nagyváradig (Várad–Méliusz, 2016).

versekhez, amelyeket szeret és adekvátnak gondol Juhász egyéniségével.

Már-már ellentmondáson kapjuk a kritikust: ha ennyi értéket észlel,

1. Tóth Árpád. Monográfia. Bp. 1955. 67.
2. Megjelent: *Nyugat*, 1909. jún. 16. A Tóth Árpád-szövegekből mindig a kritikai kiadást – Kardos László szerk.: *Tóth Árpád Összes műveit* idézem. Ezúttal 3. k. 66–69.

miért nem fontos az antológia? De hátravannak a valódi váradiak! „Dutkáról, Emődről és Miklós Jutkáról kell még szólnom. Nem tehetek róla, úgy érzem, nemigen különböztethetők meg egymástól oly ismertető jegyek említésével, melyek a valóban kifejlődött lírikust jellemzik. Róluk állapítható meg elsősorban, hogy kigondolt témák megírói.”

S innentől kezdve változik az elmarasztalás és az elismerés aránya, több lesz az előbbi. Dutka pasztelljei között kevés kedves és megkapó strófát talál. „Amilyen mély és artisztikus a *Krisztus álmában* a kereszt alakú árnyat vető ablakfa poénja, oly unalmas egy másik versében a föld vörös lovon közeledő táltosa.”³ A végső verdikt: „Dutka az értékes, de amellet fölényes hanyagságú lírikus impresszióját kelti bennem.” Ebben a véleményben latensen megbújik Ady Dutka-kritikájának ismerete. Emődről szólva megállapítja, „egészen elejti a lírát”, holott nyelvi készségét értékeli, ezért reméli, rövidesen túljut a fiatalos kapkodáson. Miklós Jutkát kissé arc nélküli verselőnek gondolja, darabos és dagályos, de azért van egy-két szép verse.

Abban Tóth Árpádnak igazat kell adnunk, hogy a váradi költők nem voltak kiforrott alkotók, Dutka és Miklós Jutka Ady hatását még nem vetkőzte le, de úton voltak önmaguk felé. Emőd bravúros verselése pedig Heltai Jenő és Makai Emil szellemi befolyása alatt bontakozott. De nem véletlen, hogy Fülep Lajos már Dutka első kötetére felfigyelt, s hogy a debreceni főiskolai lap tanulmányírója őt és Emődöt is az új idők új dalosai közé sorolta.⁴ Pedig Miklós Jutkát a *Budapesti Napló* környékén, első kötetének (*Költemények*, 1904) megjelenése idején jelentősebb költőnek tartották, mint Ady Endrét.⁵ Végül egyikük munkássága sem került irodalmunk fő sodrába, az öreg Dutka mégis joggal mondhatta: „még az irodalmi lexikon is tudja, és fanyalogva elismeri, hogy a magyar irodalom megújítói közé tartoztam.”⁶

Már Kardos László is rámutatott (kissé túlhajtott osztályharcos alapállásból), hogy Tóth Árpádot leginkább Kollányi Boldizsár bevezető tanulmánya riasztotta.⁷ Több okból. Ellen-szenvének valóban oka lehetett, hogy leszólja az általa mégiscsak becsült barátot, Oláh Gábort, aki Juhász Gyula hívását visszautasította, nem csatlakozott A Holnaphoz. De elidegenítő hatással lehetett rá a nagyváradi kataszteri főmérnök har-

cias radikalizmusa, már-már marxista társadalomanalízise is: „Ma milliók éheznek a legpiszkosabb odukban és egypárszáz embermilliók felett szabadon rendelkezik. Két részre oszlik minden társadalom: a kizsákmányolókra és leigázottakra...” És így tovább. A kispolgári nyugalomra vágyó Tóth Árpád ekkor még nem tudott ennek a radikalizmusnak a hullámhosszára hangolódni, a *Nyugat* vezérkara pláne nem! Harmadik és nem utolsó szempont Kollányi Boldizsár zavart és szeretetlen gondolkodásmódja, tudálékos-sága és darabos stílusa. Kollányi írt szociológiai, filozófiai, esztétikai cikkeket, tanulmányokat, még a *Világ* is közölt belőlük, de autodidakta volt a társadalomtudományok terén, s ez majd minden írásán érződik. Noha Ady szerette, barátjának tartotta őt, még verset is ajánlott neki, valójában dilettáns volt.⁸

3. E mondatot azért is idézem szó szerint, mert 1919-ben Tóth Árpád *Az új isten* c. ódájába bizonyíthatóan több motívumot vett át Dutkától. Lásd: BAKÓ Endre: *Az új isten – Egy Tóth Árpád-vers értelmezéséhez*. In *Ágak és hajtások*. Felsőmagyarország Kiadó, 2014. 93.

4. BAKÓ: *Dutka Ákos és Ady Endre – Egy irodalmi barátság természetrajzához*. In *Rejtett vízjelek*. Dbr., 2008. 9–36.

5. HEGEDŰS Nándor: *Ady Endre nagyváradi napjai*. Bp., 1957. 388.

6. BAKÓ uo.

7. KARDOS i. m. 65.

8. BAKÓ Endre: *Kollányi Boldizsár arcképe*. A Bihari Múzeum IV–V. Évkönyve. Berettyóújfalu, 1986. 283–297.

Az antológiák ugyan kis példányszámban jelentek meg, mégis elérték céljukat, szellemi földrengést okoztak, felhívták magura a figyelmet, jelezték, hogy a feudális társadalom mélyén új áramlatok indultak, s hírt adott a modernizmus készülődéséről. Tóth Árpád ezt a szerepüket nem látta, nem láthatta, nem ő volt az egyetlen, aki nem észlelte, hogy *A Holnap* antológiák szellemi mérőföldkövek.

Az első Holnap-antológiát szerkesztő Antal Sándor két munkáját is figyelemre méltatta, s mindkétyszer meleg, de tárgyilagos hangnemben. A skandináv országokat is megjárt váradi író ottani élményeiből sokat hasznosított elbeszélő művészete számára. A *Jörru története* c. novelláskötet bírálataból mindenekelőtt kiderül, hogy Tóth Árpád ismerte, olvasta regényét (*A trondhjemi herceg kíséretében*), s azt szerkezetiileg egy kissé fáradtnak tartotta. E novelláskötet alkalmat ad arra, hogy „a kritika ezt a finom tehetségű író nagyobb elismerésben részesítse”. De szóvá teszi, hogy bár néhány novella kompozíciójában is igen sikerült, a szerkesztőkészség most sem erős oldala Antalnak. Regényének szerkezetét is a gyöngéd líra kohéziós erejére bízta. Két novellát cím szerint is kiemel. Végző következtetése: „Antal Sándor új könyve a magyar novellairodalom határozott nyeresége: az északi irodalomnak finom értékeit, melyek iránt az író kétségkívül fogékony, egy figyelemre méltó tehetség rokonszajátosságú értékei teszik itt a magyar novellaírás tulajdonává.”⁹ A *mester* egyfelvonásos extrém szerelmi történet. „Antal Sándor erős tehetségét dicséri, hogy a probléma nem válik darabjában frivol és hazug játékká. Komolysága, a gondos és finom rajz, mellyel a mester alakját meggyőző, imponáló fölényben tudja tartani a többi szereplő fölött, elfogadtatja velünk a különös megoldást.” (A kis színésznő viszolyg a mestertől, de a jelenet végén önfelédten kínálja oda száját.) A mellékalakok rajza is sikeres – véli. Legfeljebb realiztikus kicsinységük és a mester impozáns vonásai közt nagyobb a kontraszt a kelleténél. A mű közel áll a nagy mintához: az élethez.¹⁰

Szókimondó, de ahogy mondani szokás, építő kritikával fogadta Ligeti Ernő (1891–1945) *Magányosan ezer tavasz közt* c. verseskötetét. A kolozsvári születésű író, a későbbi Helikonvendég, a *Súly alatt a pálma* c. nevezetes könyv szerzője, 1911-től néhány évig Nagyváradon volt újságíró, s versekkel kezd-

te pályáját. Tóth Árpád vázlagszerűnek tartja költeményeit, melyek mintha sietősen, elnagyoltan születettek volna. De elismeri, hogy fantáziája erős, lírai heve magas fokú, némely költeményének megkapó a lendülete, eleven színekkel dolgozik, ízlésének viszont fejlődnie kell. E kötet még egyként hordoz kitűnő és gyenge sorokat. Összességében a könyvet mégis méltónak gondolja arra, hogy őszinte érdeklődést keltsen.¹¹

2.

Az első világháború megpróbáltatásokkal teli hónapjai következnek. Ismeretes, hogy a Monarchia háborút kirobbantó lépése megosztotta a magyar írókat. A konzervatívok, a nép-nemzeti epigonizmus képviselői a kormányt támogatták, háborúpártiak voltak, a modernnek, egy-két kivételtől eltekintve – egy ideig, sajnos, e kivételek közé tartozott Juhász Gyula is –, elleneztek a háborút, iszonyodtak az esztelen vérontástól. E tábor élén a már nagybeteg Ady Endre állt, rajta kívül Babits Mihály, Tóth Árpád, Szép Ernő, Dutka Ákos, Nadányi Zoltán stb. az első perctől ellenezte a háborút. Mindnyájan kifejezést adtak békevágyuknak versben és publicisztikai írásműben egyaránt. Tóth Árpád „srapnel-költé-

9. Mgj. 1913. nov. 1.: ill. TÁÖm 3. k. 364–365.

10. Mgj. 1914. jún. 16.: ill. TÁÖm 4. k. 21–22.

11. Mgj. 1914. máj. 1.: ill. TÁÖm 4. k. 17.

szetnek” nevezte a mesterségesen szított harci indulatokat, a kurucos hősködést, és mélyen lenézte a háborús költőket, mint látni fogjuk, Gyóni Gézát, a világégés hivatalosan „felkent dalnokát” is. Emőd Tamás (*Dicséret, dicsőség*) és Dutka Ákos (*Az yperni Krisztus előtt*) költeményeivel foglalkozó írását (*Két háborús verskötetről*) így kezdi: „Két háborús verskötet, mindegyik »holnapos« költő műve, s mindegyik kétségkívül különb annál a híressé vált przemysli könyvnél, mely körül legújabb irodalmi háborúskodásunk támadt.” Ez a maga idejében igen bátor kijelentés, hiszen Rákosi Jenő éppen Gyóni kötetével példálózva indított újabb támadást Ady és a *Nyugat* poétái ellen.¹²

Akceptálja mindkét holnapos költő fejlődését, noha alaptulajdonságaik megmaradtak. Vagyis szeretik az alkalmi témákat, és szívesen használnak érzelmes vagy meglepő poénokat. Ezek már jobban illenek egyéniségükhöz. Ezúttal is hangsúlyozza Emődnek már fiatalon feltűnő, rendkívüli formaérzékét, amely tovább érett. Bár a drámai balladához nincs érzéke, jellemző ereje, de a kabaré-sanzon keretet meg tudja nemesíteni izzó líraisággal. Jelzi Emőd rusztikus törekvését, s cím szerint is megdicsér egy-két sanzont, köztük a *Két faláb* címűből egy versszakot is idéz. Ez meglepő, mert ebben nincs líra, csak ízléstelen kabaré-poénhajhászás.¹³ E versek miatt 1919-ben majdnem kihagyták Emődöt a nagyváradi Ady Társaságból, császári és királyi költőnek bélyegezve. A kritikát – a költő ízes és színes magyar nyelvének méltatása után – azzal fejezi be, hogy a kötet nagyobb kompozíciói szétesnek, s üres pátoszt pufogatnak.

Dutkáról megállapítja, mindenben ellentéte Emődnek. Rímei tompák, jambusai egyenetlenek. De nyersebb formátlanságával is megkapó tehetség, a finomabb, rejtettebb rezgésű lelkek költészetének képviselője. Kimondja expressis verbis, hogy „Dutka mély, értékes lírájú költő”. Külön megdicséri a háborúhoz fűződő, érzelmes reflexióit, s idézi két sorát: „»Hárfán orkánok trombitáját / zengesse más. Költőnek nem szabad.« Tetszik, hogy diadalmámor helyett elégiákat rejt a kis kötet. A magyar szót, a magyar népet félti a retentő vihar forgataga közepett ez a halk költő. (...) Dutka asszonyosan lát, s Emőd katonás helykeséggel pattogó háborús versei egyaránt nyereségei e nehéz időknek,

melyekben jólesik értékek megérlelődését is megfigyelhetni olykor.” Érdekes, hogy Tóth Árpád számára nem tűnt fel, hogy Dutka nehezen szabadul Ady lenyűgöző hatásától.

Máskor is kapott háborús könyvet bírálatra, köztük Pelle János *Népek golgothája* c. kötetét. Pelle János (1885–1957) munkássága és személye feledésbe merült, holott az 1900-as évek elején Nagyváradon költőként is számon tartották. A *Nagyvárad* napilap 1907-ben készített költői seregszelméjében így írtak róla: „Mi zord kritikusok, túlkövetelő nagyváradi augurok Koczó Jenőt és Pelle Jánost, a »Nagyvárad« gyakori és kedvelt versíróit jelentékeny kezdőknek tartjuk, de mert látjuk bennük a tehetséget, és mert bízunk fejlődésükben, róluk is azokkal együtt emlékezünk meg, akik már elismert nevű poéták, és a legtöbb írásukkal becsületet szereztek a nagyváradi Parnasszusnak.” A szemléhez csatolt Pelle-vers (*Dalok bányája*) arról árulkodik, hogy Ady-epigonnal van dolgunk. A vers első sora: „Dalok mély-öblű bányája a lellem”.¹⁴ Nos, háborús kötetével Tóth Árpád röviden, szigorúan végzett: „E könyvben is, mint annyi másban, olyan háborús érzelmek és vélekedések találunk minden műgond nélkül való lapos és találomra történő

12. Mgj.: 1916. jan. 1.: ill. TÁÖm 4. k. 23–25.

13. Az istenhez fohászkozik, segítse meg a falábúákat, hogy eljussanak a nőhöz.

14. KRITIKUS: (vsz. SAS Ede): *Nagyvárad*, 1907. márc. 31. 3–4.

kifejezést, melyeket tán »schnellsieder«-érzelmeknek és gondolatoknak nevezhetünk. (...) Ilyen kötetek szerzőivel szemben nem ismételhjük eléggé az ősi szabályt: a költészet sikeres művelése csak az önkritika nagyon szigorú gyakorlása mellett ígér eredményt a közepszerű tehetségek számára”.¹⁵

1917-ben, a háború kellős közepén Nagyváradon a Szigligeti Társaság újra erőre kapott, s még könyvek kiadására is futotta. Tóth Árpád *Négy verskötettről* címen megjelent recenziója három váradai művet véleményez. Dutka *Ismerlek Caesar* c. versgyűjteményéről megállapítja, hogy legutóbbi jelentkezéséhez képest két következményt tud elkönyvelni, egy jót és egy rosszat. „A jó következmény abban áll, hogy Dutka lírája gazdagabb és mélyebb lett, benne egy igen mély és nemes érzésű lélek hangjai szólalnak meg.” Megállapítja, hogy a háború fájó élményei Dutka víziós erejét is megnövelték. De a háborúnak tulajdonítja azt is, hogy formai pongyolasága elhatalmasodott, „Ritmusa, rímei megbocsátatlanul gyöngék.” Nadányi Zoltán *Kerekerdő* c. könyvének anyagát Babits hatása alatt formálódott alkotásoknak minősíti. Kétségtelen, Nadányi ekkor már a modern líraeszményt követte, dokumentálhatóan ismerte Babits költészetét, de nem témái utánérzéseit vagy motívumait verselte meg, hanem a nagy költő művészi eszközeit tekintette példának. Jelesül gondos rímhasználatát, ritmusát, megújító hasonlatait stb. Meglehet, a rímek csengését túlzásba vitte, s talán az is igaz, hogy „sok ezekben a versekben az affektálnak és utánzottnak látszó idegesség”. De a fiatal Nadányi tehetségéről meg van győződve, egyebek mellett azért, mert egyetlen képzavart sem talált e versvilágban, ellenben rálelt néhány meglepően teljes sorra. Huzella Ödön (1890–1961) művészettörténész, újságíró, költő *A csend* c. verseskönyvét is a Szigligeti Társaság adta ki, az előbbiekhöz hasonlóan Mikes Ödön címlaprajzával. Tóth Árpád szerint a fiatal költő verseiben a Reviczky-hatás találkozik a Kosztolányi-reminiscenciákkal. Sok a versekben a naivság és a zavar, de ami elszabadulva a konkrétumtól líraivá válik, az kedves és szép. Egyes költeményekből a vidéki redakciók életének romantikája csillan elő.¹⁶

A Szigligeti Társaság könyvsorozatának tagjaként jelent meg Sas Edének (1869–1928) *A fehér város* c. kötete, ezt

különálló kritikával világította át viszonylag terjedelmes írásműben. Sas Ede jól ismert alakja volt Nagyvárad szellemi életének, a hasonló nevű napilap főszerkesztője, a Szigligeti Társaság vezetőségi tagja. Konzervatív kötődése közismert, az *Új Idők* állandó munkatársa, a Petőfi Társaság tagja. *A fehér város* egy költeménynek is címe. Tóth Árpád felidézi az epikus vers tartalmát, minthogy ezt értékeli a legparádésabb, a legsajátosabb darabnak, amelyben Sas Ede művészi eszközei összegződnek. A legjellemzőbb: az epikai elemeken át ódai hang és színes líra szólal meg. Az epikai keret ugyan néha túlrajzolt, de szilárd a strófaszervezet és a kompozíciós készség. Ebből – úgymond – a szélszélyes asszociációkkal operáló, „modern zsenialitású” költők is tanulhatnak. Nyelvét olykor túl ünnepélyesnek találja. Kiemeli a *Gépeim* c. két szonettet, „melyekben nyomdája gépeihez fordul, szinte apai indulattal”. Tegyük hozzá, a kiemelés azért is jogos, mert a szonettformát csak a *Nyugat* második nemzedéke, főképp József Attila emelte át a hagyományos szerelmi tematikából (mesterszonettet is komponált: *A kozmosz éneke*) s vezette vissza az első magyar szonetthez, amely Faludi Ferenc nevéhez fűződik. (*A pipáru*)¹⁷

15. Mgj. 1916. dec. 16.: ill. TÁÖM. 4. k. 334.

16. Mgj.: 1917. máj. 1.: ill. TÁÖm 4. k. 57–59.

17. Mgj.: 1917. jún. 16.: ill. TÁÖm 4. k. 60–62.

3.

A háború és a forradalmak után Tóth Árpád egzisztenciálisan nehéz helyzetbe, már-már életveszélybe került: megszűnt a kenyéradó lap, elvesztette munkáját, s tartania kellett az esetleges erőszakos megtorlástól is, elsősorban Az új isten c. ódája miatt, mellyel a proletárforradalmat köszöntötte. De „bűne” volt a háborúellenesség és a háborús költészet elleni kemény, olykor ingerült fellépése is. Bár a proletárdiktatúra túlzásaitól korán visszarettent, s nem vállalt sem hivatali szerepet, sem publicisztikai tevékenységet, a fehérterroristák nem mérlegeltek, önhatalmúlag intézkedtek. Fenyegetett helyzetükben még olyan kiváló írók, mint Babits Mihály és Móricz Zsigmond is, magyarázkodni kényszerültek. Tóth Árpád azonban, noha betegsége egyre jobban gyötörte, nem torpant meg, humanizmusa azt diktálta, hogy az erőszakot leleplező műveket fordítson (Oscar Wilde: *A Readingi fegyház balladája*, Lenau: *Albigensek záróéneke*). 1920 januárjában szónoki szerepet vállalt egy Ady-ünnepségen, melyet többen lemondtak. „Tóth Árpád a törekeny természetben a nagy tehetség mellé lám, nagy bátorságot is kapott. Vállalta a díszbeszédet Ady Endréről – jegyzi fel tanúként Illyés Gyula.¹⁸

Kritikai dolgozatainak tiszta esztétikai szempontjait sem adta fel, nem tett a hatalomnak törleszkedő gesztusokat. Például Ritoók Emma kis versfüzetét (*Sötét hónapok*), mely a közelmúlt eseményeire reagál jószerint minden művészi áttétel nélkül, rendkívül szigorúan utasítja el. A neves nagyváradi családból származó, a század elején Lukács György, Balázs Béla *Vasárnapi Köréhez* tartozó író, skandináv regények fordítója, a háború s főként a forradalmak hatására eltávolodott a reformeszméktől, s az ellenforradalom szolgálatába szegődött.¹⁹ „Tipikus műkedvelői zöngedezés” – szögezi le többek között. „Niels Lyhne fordítójának, Ady és Kaffka

Margit-hatások átvevőjének illenék tudni, hogy az egyetlen terület, ahol maga a pusztta hit nem üdvözít, a Művészet. Nem baj, lehet szidni az »idegen faj«-t, meg a Vörösmarty Akadémiaát, de ha már versben cselekszik valaki ilyesmit, ne csak a száján hordja Arany Jánost, hanem a tehetségében is legyen valami belőle.”²⁰

Ez a kis dolgozata azon ritka kritikái közé tartozik, amelyben semmi értéket nem tud felfedezni, a szerző javára írni. Noha impresszionista bírálatakat írt, szubjektivitása színes, érzékeny, nagy műveltségről tanúskodó látásmódban nyilvánult meg, s nem elfogultságban. Kritikusi attitűdjére jellemző a komolyság, a pályatársi beavatottság, az empátia, a tárgyilagosságra való törekvés, az értékmentés, az esztétikai normák mentén haladó számonkérés. Ezért is tévedett ritkán.

18. *Beatrice apródjai*. Bp., 1979. 364–366.

19. A rendszerváltozás után újra kiadták *A szellem kalandorai* c. kulcsregényét, amelyben leszámolt a Lukács György-höz s főként a Balázs Béla-hoz fűződő kapcsolatával. Bp., 1993.

20. *Két alkalmi versfüzetről*. Mgj.: 1920. február (összevont szám), ill. TÁÖm. 4. k. 159–160.